

الصراط المستقیم إلى مستحقى التقديم^۱

علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی بقاعی، ملقب به زین الدین و مکنی به ابومحمد، متکلم، مفسر، منطقی، ادیب و شاعر امامی قرن نهم در رمضان ۷۹۱ ق در نبطیه جبل عامل زاده شد. او در صراط مستقیم به نام خود چنین تصریح کرده است: «قال مؤلف هذا الكتاب علی بن محمد بن یونس...»^۲.

در زادگاهش به کسب علم پرداخت. شرح حال نویسان از استادان او نام نبرده‌اند و فقط خود او در اجازه روایتی که برای یکی از شاگردان خود صادر کرده، از سید زین الدین علی بن دقماق حسینی (مؤلف نزهة العشاق) و شیخ جمال الدین احمد بن حسین بن مطهر نام برده و تصریح کرده که این دو، شیخ روایت او بوده‌اند. از شاگردان و راویان او نیز فقط شیخ ناصر بن ابراهیم بویه‌یی، شیخ تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی (مؤلف البلد الامین و المصباح) و شیخ شرف الدین بن جمال الدین بن شمس الدین بن سلیمان، شناخته شده‌اند.

بیاضی، ذهنی نقاد داشت و خصوصاً در بررسی مسائل کلامی و تاریخ صدر اسلام و نیز در دفاع از مبانی اعتقادی شیعه سخت کوش بود. از این رو بزرگانی چون مجلسی، حر عاملی، کفعمی و خوانساری او را با عنوان‌های ستایش آمیزی چون دانشمند ثقه، علامه و وحید عصر، ستوده و کمالات و فضایل وی را برشمرده‌اند.

بیاضی افزون بر توانایی در علم کلام، فرقه شناسی و منطق، در فقه، حدیث و تفسیر هم تبحر داشته است. هم چنین در نوشته‌ای از او با عنوان «خطبة مجنسة» - که توسط کفعمی

۱. این نوشتار چکیده بخشی از کتاب شرح حال نباطی بیاضی به کوشش حسین شهسواری است که مؤسسه کتاب شناسی شیعه آن را در مجموعه بزرگان شیعه (۱۱۴ جلد) به زودی چاپ خواهد کرد.

۲. نباطی عاملی، الصراط المستقیم، ۲/ ۲۶۳.

نقل شده - توانایی ادبی اش هم نمایان است. او در موضوعات یاد شده بیش از ۲۰ کتاب و رساله تألیف کرده است. مشهورترین اثر او کتاب *الصراط المستقیم* است. از دیگر آثار اوست: *الباب المفتوح الی ما قبل فی النفس و الروح*؛ *زبدة البیان فی تلخیص مجمع البیان*؛ *نجد الفلاح فی مختصر الصحاح* (مختصر صحاح جوهری)؛ *مُنخل الفلاح*؛ *الکلمات النافعات فی تفسیر الباقیات الصالحات* (شرح باقیات الصالحات شهید اول)؛ *الرسالة الیونسیة فی شرح المقالة التکلیفیه*؛ *ذخیره الایمان* (ارجوزه‌ای در علم کلام)؛ *عصره المنجود* (کتابی در علم کلام)؛ *اللمعة فی المنطق*؛ و *المقام الاسنی فی تفسیر اسماء الله الحسنی*.

الصراط المستقیم

نویسنده، نام این اثر را، هم در مقدمه^۱ و هم در پایان، *الصراط المستقیم الی مستحقی التقديم*^۲ نوشته است.

او انگیزه خود را از تألیف این کتاب چنین بیان می‌کند:

وقتی بنا به فرموده قرآن کریم، کمال ایمان با معرفت ائمه زمان به دست می‌آید، پس در هر زمان واجب است تمام همت و تلاش برای آن مصروف شود؛ چرا که استمرار بر ایمان واجب است. از این رو، عالمان ما در این موضوع کتاب‌هایی را نگاشته‌اند... من نیز دوست داشتم در این موضوع کتابی تألیف کنم که نه مختصر و کم‌مایه باشد و نه سخت و گسترده و از تألیفات شیعه و سنی مطالبی را بیاورم تا از زیاده‌گویی بی‌نیاز سازد...^۳

تاریخ تألیف

مؤلف، بنا به تصریح خود، کتاب را به سال ۸۵۴ ق به پایان رسانیده و در آخرین بیت از شعری که در پایان کتابش آورده، به ماده تاریخ آن اشاره کرده است:

۱. نباطی عاملی، *الصراط المستقیم* / ۱، ۲.

۲. همان / ۳، ۲۹۳.

۳. همان / ۱، صص ۱ و ۲.

لنصف وثلث من ربيع آخر أتى لاعوام «ذوق ند» تمام جماله^۱

موضوع کتاب

کتاب جنبه کلامی دارد و محور اصلی مباحث آن در اثبات امامت و خلافت بلافضل امام علی بن ابی طالب علیه السلام و امامت امامان پس از آن حضرت علیه السلام است.^۲ در ابتدای باب اول که بحث توحید و اثبات واجب الوجود و صفات او را مطرح می کند، می گوید:

اگرچه غرض اصلی در این کتاب، مسأله امامت است، ولی به جهت اهمیت و اولویت اثبات واجب الوجود و توحید، سخنان خود را با آن بحث آغاز می کنیم.^۳

اهمیت «الصراط المستقیم»

شهرت و عظمت کتاب الصراط المستقیم به قدری است که بیاضی را شهره آفاق کرده است و وی را با نام این اثر می شناسند. سخن برخی از علما درباره اهمیت این کتاب چنین است: صاحب ریاض:

وهو کتاب شریف ينقل فيه عن أكثر من مأتی کتاب من كتب الخاصة والعامه، وقد أطل البحث في مسألة الإمامة جداً وهو كتاب معروف معول عليه.^۴

سید حسن صدر:

الصراط المستقیم الذي لم يصنف مثله خصوصاً في باب الإمامة.^۵

صاحب روضات الجنات:

۱. همان، ۳/ ۲۹۴.

۲. همان، ۱/ ۱ و ۲.

۳. همان، ۱/ ۲۰.

۴. افندی، ریاض العلماء، ۴/ ۲۵۷ - ۲۵۸.

۵. صدر، تکملة أمل الأمل، ۱۴۰۶.

ولا يخفى ان كتابه المذكور كتاب كامل في الإمامة، مستوف للأدلة، كبير فيما نيف على عشرين ألف بيت، بل المظنون لدى أنه لم يكتب مثله في هذا المعنى بعد كتاب الشافى للسيد المرتضى بل هو مقدم عليه من وجوه شتى^۱.

صاحب ریحانة الادب:

این کتاب در مسأله امامت بی نظیر است.^۲

حاج شیخ عباس قمی در وصف آن نوشته است:

صراط المستقیم کتاب نفیسی است در امامت و من در نجف اشرف آن را زیارت کردم و شاید بعد از شافى علم الهدى سید مرتضى، کتابی در امامت به خوبی آن کمتر دیده شده باشد. در آن از زیاده از دویست کتاب از مصنفات فریقین می باشد. ولو رزقت زیارته و تملکه لأکتب علی ظهره صراط علی حق نمسکه.^۳

گزارشی از محتوای اثر

الصراط المستقیم در یک پیشگفتار و یک مقدمه و هفده باب تنظیم شده است. مؤلف در پیشگفتار پس از حمد و ثنای الهی و بیان ارتباط میان اوصاف الهی با مسأله خلافت و امامت، به این نکته اشاره می کند که چون به تصریح قرآن، کمال ایمان از طریق معرفت امامان علیهم السلام تحقق می یابد، اندیشمندان اسلامی به تألیف کتاب در این باره اقدام ورزیده و در این زمینه زحمات زیادی کشیده اند.^۴ سپس به جایگاه اهل بیت و ائمه اطهار علیهم السلام در دین مقدس اسلام پرداخته و در ادامه، شیوه کار خود را در این کتاب ذکر کرده است. بیاضی خوانندگان کتاب را به این نکته توجه داده است که اگر روایتی را در این کتاب دیدند و آن را در مجامع روایی نیافتند، او را متهم به جعل نسازند؛ بلکه به نسخ گوناگون آن کتاب

۱. خوانساری، روضات الجنات، ۴/ ۳۵۳ و ۳۵۴.

۲. مدرس، ریحانة الادب، ۱/ ۳۰۰.

۳. قمی، فوائد الرضویه، ۳۴۲.

۴. ر.ک: نباطی عاملی، الصراط المستقیم، ۱/ ۱ و ۲.

مراجعه کنند.^۱

وی در مقدمه، سه مطلب را ذکر می‌کند: اول این که در تألیف کتابش از ۵۲ کتاب بهره برده و از آن‌ها مطالبی نقل کرده است. او از مؤلف *نهج‌الایمان* این نکته را نقل می‌کند که وی کتاب مذکور را پس از دست‌یابی به هزار کتاب تدوین کرده و از این رو، به حکم قاعده «المشتمل علی المشتمل علی شیء مشتمل علیه»، گویی کتاب *الصراط المستقیم* نیز که در آن از منابع گوناگون استفاده شده، مطالب آن منابع را در خود جای داده است. مطلب دوم این که به دلیل عدم دسترسی، با واسطه از ۲۳۴ کتاب نقل کرده است که تعدادی از آن‌ها از میان رفته‌اند و بعضی هم در ضمن کتاب‌هایی چون *مناقب آل ابی طالب*، *نهج‌الایمان* و... آمده است.

مطلب سوم این که فهرست ابواب و فصول کتاب به تفصیل ذکر شده است. او می‌گوید: «من فهرست محتوای ابواب را می‌آورم تا با نگاهی به آن‌ها، محتوای آن به دست آید». بیاضی درباره علت ذکر روایات بی‌سند می‌گوید که چون این روایات، با پشتوانه دلیل عقلی و اخبار و روایات همراه بودند، آن‌ها را ذکر می‌کند تا مطالعه‌کنندگان از فواید آن‌ها محروم نگردند.

باب اول

باب اول کتاب به اثبات واجب تعالی و تبیین اوصاف او اختصاص دارد که بدین منظور از ادله عقلی و آیات و روایات کمک می‌گیرد و به اختصار، به مباحث اثبات خداوند و صفات علم، قدرت، وحدت، عدل و پیرو آن مباحث حسن و قبح عقلی، غرض‌دار بودن افعال الهی، بحث درباره استناد برخی افعال به فاعلشان و قضا و قدر می‌پردازد.

باب دوم

در باب دوم ادعاهای جبرگرایان را که عدل و حکمت الهی ناسازگار است، ابطال می‌کند و شبهات وارد بر تفکر عدالت‌محوری و حکمت الهی طی چند فصل پاسخ داده می‌شود.

وی در فصل اول به شیوه «قالوا - قلنا»، به حدود چهل شبهه پاسخ می‌گوید و مستندات قرآنی و روایی جبرگرایان را مطرح می‌سازد و با تمسک به آیات و روایات و تحلیل واژگانی به شبهات آنان پاسخ می‌دهد.

در فصل دوم و سوم این باب به پاسخ‌های نقضی و الزامات وارد بر اهل جبر دربارهٔ بعثت انبیا بسنده کرده است.

مؤلف در فصل چهارم، این بحث را مطرح کرده که قضا و قدر الهی، جبر در فعل بندگان نیست، بلکه به معنای آگاهی خداوند از افعال بندگان و نوشتن آن است، نه امر و دستور به انجام کار؛ چرا که در این صورت با اختیار انسان ناسازگار است.

سرانجام در فصل پنجم، با استناد به حدیث نقل شده از پیامبر گرامی اسلام ﷺ که فرموده: «قدریه مجوس امت من هستند»، قدریه را گروه جبرگرایان دانسته و به تجزیه و تحلیل واژه قدر پرداخته و با توجه به این که جبرگرایان از سویی در امور دنیایی خواست و اراده و مصلحت خود را دخیل در عمل می‌دانند، اما در امور دینی مخالفت با اوامر و نواهی شرع را به قدرت خدا نسبت می‌دهند، آنان را مصداق واقعی حدیث مذکور دانسته است.

باب سوم

باب سوم به نبوت و صفات پیامبران و نبوت خاصه و ویژگی آن اختصاص یافته است. مباحث این باب، در هشت فصل به اختصار بیان شده است.

در فصل اول این باب به اثبات و تبیین وجوب بعثت از باب لطف پرداخته و پاسخ مخالفان را به استناد ادلهٔ عقلی و اخبار آورده است.

فصل دوم را به نبوت خاصه اختصاص داده و نبوت پیامبر اکرم ﷺ را با ادله و شواهد گوناگون به اثبات رسانده است.

در فصل سوم، ۲۴ اعتراض و مستندات آن‌ها را بیان کرده و پاسخ مستدل داده است. وی در این فصل صرفه بودن اعجاز قرآن را پذیرفته و شبهات مربوط به قرآن کریم را نیز پاسخ گفته است. بحث بدا را مطرح ساخته و معنای آن را ظهور بعد از خفا دانسته است.

فصل چهارم درباره عصمت انبیاست و علت معصوم بودن انبیا به طور مطلق را این دلیل دانسته است که نبود آن نقض غرض است؛ زیرا اگر لحظه‌ای از عصمت دور باشند، اعتماد

مردم و پیروان از ایشان سلب می‌شود. مؤلف در فصل پنجم، از معجزات پیامبر گرامی اسلام ﷺ بحث کرده و به نقل حدود سی معجزه پرداخته است. در فصل ششم بشارت‌های انبیای گذشته دربارهٔ پیامبر اسلام ﷺ را ذکر و در ادامه تفاوت‌های معجزه و حيله مطرح شده است. در فصل هفتم مستندات منکران نبوت را آورده و به آن‌ها پاسخ گفته و تفاوت سحر و معجزه را نیز بیان داشته است. فصل هشتم را هم به خاتمیت پیامبر اسلام ﷺ اختصاص داده و ادلهٔ عقلی و نقلی آن را به اجمال یادآور شده است.

باب چهارم

موضوع اثبات وصایت پیامبر ﷺ و اوصاف وصی آن را در باب چهارم آورده و در ده فصل آن‌ها را تبیین کرده است. در فصل اول راه‌های اثبات امامت را با ذکر نام صاحبان عقیده آرا و بیان ادلهٔ هر یک از آن‌ها تبیین کرده است. آن‌گاه در فصل دوم و سوم، لطف بودن امام و امامت و شبهات مطرح شده و جواب آن‌ها را آورده است.

در فصل چهارم و پنجم دربارهٔ گزینش امام از جانب امت بحث کرده و مبانی قائلان به انتخابی بودن امام و جانشینی پیامبر ﷺ را به استناد ادلهٔ عقلی و نقلی، مردود دانسته است. تبیین مبانی نظریهٔ انتصابی بودن امام از جانب حق تعالی را به فصل ششم و هفتم واگذاشته است. در میانهٔ مباحث با عنوان «تنبيه»، دلایل عدم صلاحیت سه خلیفه اول را برای امامت امت یادآور شده است.

در فصل هشتم مقایسه‌ای میان امامت و نبوت صورت گرفته و پاسخ هم‌سانی این دو در انتصاب از جانب خداوند تعالی بیان شده است.

در فصل نهم و دهم، توجیهاتی را که برای گزینش آن سه نفر مطرح شده و نیز پاسخ‌های نقضی و حلی متعددی برای آن توجیهات آورده است.

باب پنجم

باب پنجم، شامل سه فصل در ویژگی‌های امیرالمؤمنین (علیه السلام) و کرامات صادرشده از آن حضرت است که او را شایسته امامت گردانده است. مؤلف در این بحث از منابع گوناگون اهل تسنن و تشیع سود می‌برد و چنین استدلال می‌کند که از میان صحابه فقط در علی (علیه السلام) ویژگی نبوت و پیامبری پدیدار شده و از طرفی، نبوت در او نیست و این محکم‌ترین دلیل بر این است که خداوند امامت و زعامت را در آن حضرت قرار داده و ممتنع است که کسی دارای این ویژگی‌ها باشد، ولی زعامت نداشته باشد. اوصافی از امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌آورد که نشان‌دهنده برابری و شباهت او به تعدادی از انبیاست و در این خصوص سخنان متعددی هم از پیامبر (ص) و صحابه نقل می‌کند. مؤلف برای اثبات نظر خود، کارهای خارق‌العاده و کرامت‌هایی نیز از امیرالمؤمنین (علیه السلام) به نقل کتب اهل تسنن می‌آورد.

باب ششم

باب ششم درباره شرایط امام و امامت است. مؤلف در فصول شش‌گانه، بحث عصمت امام را با براهین عقلی و مستندات شرعی امری ضروری می‌شمرد و اعتراض معترضان را با ادله عقلی و نقلی پاسخ می‌دهد و نظریات ایشان را با استناد به منابع آن‌ها به چالش و نقد می‌کشد.

در سه فصل پایانی این باب، به شبهات مخالفان درباره امامت و عصمت امیرالمؤمنین (علیه السلام) عدم گزینش آن حضرت از جانب مردم، لطف بودن امام و ضرورت معصومیت وی را با آیات قرآن و براهین عقلی اثبات می‌کند.

باب هفتم

باب هفتم، ۲۶ فصل دارد. محور بحث در این باب، ذکر فضایل و مناقبی است که منابع مخالفان امامت مملو از آن‌هاست و کسی را یارای جمع‌آوری و یا پنهان کردن آن نیست. از جمله آن فضایل این که تمام علما و اندیشمندان افتخار می‌کنند که علوم و دانش خود را از آن حضرت گرفته‌اند.

پس از ذکر فضایل گوناگون که به نقل از منابع مخالفان است، حکم عقل را چنین می‌داند

که فرد غیر افضل نمی‌تواند بر جایگاه فرد افضل تکیه زند و در این جا نیز کسی که دارای اوصاف انبیا و اولیاست، شایسته تکیه زدن بر جایگاه آنان است. در فصل بیست و یکم جریان معروف سد ابواب را بازگو می‌کند که خداوند دستور داد در خانه‌هایی که به مسجد باز می‌شوند، بسته شوند؛ مگر در خانه علی (علیه السلام). این جریان نیز از منابع اهل سنت نقل شده است. فصل بیست و دوم به اسلام آن حضرت اختصاص یافته و این موضوع به استناد کتب اهل سنت تبیین شده است.

باب هشتم

مؤلف در باب هشتم با ذکر ۶۶ آیه از میان آیات فراوان مربوط به موضوع امامت و تفسیر هر یک و آوردن اقوال مفسران شیعه و سنی و همچنین نقل روایات فراوان از جوامع روایی اهل سنت درباره شأن نزول و تفسیر آیات، نظریه انتصابی بودن امام علی (علیه السلام) را به اثبات رسانده و در ضمن، شرایط امامت را نیز از آیات مذکور استنباط کرده است.

باب نهم

علامه بیاضی باب نهم را به ذکر روایاتی اختصاص داده که اصحاب از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در شأن و منزلت امام علی (علیه السلام) نقل و صحابه به آن اعتراف کرده و آن را پذیرفته‌اند.

باب دهم

باب دهم درباره ائمه پس از امام علی (علیه السلام) اسامی و ویژگی‌های هر یک از آنان است. در این خصوص ابتدا روایاتی را آورده که به عدد دوازده تصریح دارند و سپس روایاتی که علاوه بر عدد، نام امامان (علیهم السلام) را نیز ذکر کرده‌اند و پس از آن، روایات مربوط به هر یک از امامان (علیهم السلام) آن‌گاه کرامات و کارهای خارق العاده هر یک از ائمه (علیهم السلام) را بیان داشته است.

باب یازدهم

در باب یازدهم به تفصیل مباحث مربوط به امام دوازدهم (علیه السلام) را مطرح ساخته و شهرت

موضوع مهدویت را پاسخ گفته است. این باب دارای این مباحث است: طول عمر، تشرف به محضر حضرت، اوصاف یاران امام زمان علیه السلام، علائم ظهور و آخر الزمان، مدت دولت حضرت و فرقه‌ها و گروه‌هایی که درباره مهدویت به خطا رفته‌اند. مؤلف، در این باب تشرف خود را به محضر امام عصر علیه السلام، یادآور می‌شود^۱ و شبهات مربوط به رؤیت و زیارت حضرت را پاسخ می‌دهد.

باب دوازدهم

باب دوازدهم را به ناشایستگی افرادی که بر حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام پیشی گرفتند و حق الهی آن حضرت را غصب و به او و خاندانش ظلم کردند، اختصاص داده است و نمونه‌هایی را از منابع نقل و تحلیل می‌کند و هریک را به نقل از عالمان بزرگ ایشان ذکر می‌کند.

بیاضی در یک فصل هم به بیان تظلمات و اعتراضهای امام علیه ایشان می‌پردازد و بدعت‌هایی را که معاویه پایه‌ریزی کرد، از کتاب‌های حلیة الاولیاء، تفسیر ثعلبی، مسند شافعی، الجمع بین الصحیحین و... می‌آورد. یکی از فصول این باب نیز درباره عمرو بن عاص و کارهای ناشایست اوست.

باب سیزدهم

مؤلف در باب سیزدهم، در خصوص امیرالمؤمنین علیه السلام و امامت و عقاید تشیع، با مخالفان مناظره می‌کند و موضوعاتی چون تقیه، برائت و... به دقت بررسی می‌شود و علت نام‌گذاری تشیع را به «رافضه» نقل می‌کند.

باب چهاردهم

مؤلف در باب چهاردهم با بهره‌جستن از آیات و احادیث نبوی و سخنان و سیره صحابه، به شبهاتی که بر آیات و روایات مربوط به امامت و ولایت وارد شده، پاسخ گفته است. مباحثی هم در باب جنگ جمل، ازدواج خلیفه دوم با دختر امام علی علیه السلام، برخی از همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و جنگ‌های سه‌گانه علی علیه السلام از منابع اهل سنت مطرح کرده است.

۱. ر.ک: نباطی عاملی، الصراط المستقیم، ۲/ ۲۶۳.

باب پانزدهم

در این باب به فرق و مذاهب چهارگانه فقهی پرداخته و کوتاهی آن‌ها را در دستیابی به آموزه‌های مکتب اصیل اهل البیت علیهم‌السلام، به‌طور مستدل آورده است. از جمله، به موضوع قیاس اشاره رفته و عمل به آن را روی گرداندن از کتاب و سنت دانسته است. مؤلف به آرای فقهی و نظریات عالمان و پیشوایان مذاهب چهارگانه اهل سنت نیز نگاهی می‌افکند و به نارسایی فتوایی و عقیدتی و در پایان به بررسی کتب روایی مهم ایشان همچون بخاری می‌پردازد.

باب شانزدهم

مؤلف در این باب با طرح مباحث مربوط به حدیث‌شناسی و رجال و راویان حدیث، و نقد و بررسی آنها، ایشان را تضعیف و جرح کرده است.

باب هفدهم

در این باب اعتراض مخالفان امامت و ولایت و تشیع به پیروی از دستورها و احکام و فتاوای امامان معصوم علیهم‌السلام نقل و تحلیل و بررسی شده است. کتاب با چند بیت پایان می‌پذیرد و مؤلف سال اتمام کتاب را در قالب ابیاتی بیان می‌کند.

منابع «الصرط المستقیم»

علامه بیاضی در سامان دادن این اثر ارزشمند از تألیفات پیشینیان بهره‌ فراوان برده و خود نیز در جای جای کتاب به آن تصریح کرده است. به علاوه، در مقدمه، دو فهرست از منابع (منابع بی واسطه که شامل ۵۲ کتاب و منابع با واسطه شامل ۲۳۴ کتاب است) را نگاشته است.

به دلیل اهمیت منابع بی‌واسطه به ذکر نام آنان بسنده می‌کنیم:^۱

۱. الاحتجاج، ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی. (بارها چاپ شده)؛

۱. نام کتاب‌ها به ترتیب الفبایی است؛ این ترتیب در کتاب مذکور نیست.

۲. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی ملقب به مفید (م ۴۱۳). (بارها چاپ شده)؛
۳. استقصاء النظر فی القضاء والقدر، جمال الدین ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلّی، معروف به علامه حلّی (م ۷۲۶). برای این کتاب دو نام دیگر هم ذکر کرده‌اند: «استقصاء البحث والنظر فی مسائل القضاء والقدر» و «استقصاء البحث والنظر فی القضاء والقدر».
۴. الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، ابو عمر یوسف بن عبد الله بن محمد ابن عبد البر قرطبی (م ۴۶۳). (چاپ شده)؛
۵. الاستیفاء، شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن طوسی (م ۴۶۰).
۶. افعّل لاتفعّل، مؤمن الطاق.
۷. الألفین الفارق بین الصدق والمسین، علامه حلّی. (بارها چاپ شده)؛
۸. بغیة الطالبین، محمد بن یوسف گنجی شافعی. (چاپ شده)؛
۹. بصائر الأنس بحضائر القدس، قطب الدین کیدری محمد بن حسین بن حسن بیهقی. از این کتاب فقط در صراط مستقیم نام برده شده و در آثار دیگر نامی از آن را نیافتیم.
۱۰. تقدیر [تقریر] الأحکام، شیخ مفید.
۱۱. تلخیص الشافی، شیخ طوسی، (چاپ شده)؛
۱۲. تهذیب الاحکام، شیخ الطائفة طوسی. (بارها چاپ شده)؛
۱۳. الخرائج و الجرائح، ابو الحسن سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (م ۵۷۳)، (بارها چاپ شده)؛
۱۴. خصایص الوحی المبین فی مناقب أمير المؤمنين (علیه السلام)، یحیی بن حسن اسدی حلّی معروف به ابن بطریق (م ۶۰۰). (چاپ شده).
۱۵. خصایص یوم الغدیر. بیاضی نام مؤلف آن را ذکر نکرده، ولی آقا بزرگ تهرانی در الذریعة این کتاب را تألیف ثقة الاسلام شیخ ابی جعفر محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۸ یا ۳۲۹) می‌داند.^۱
۱۶. ذکر البشر، یحیی بن علی (ملی خ ل).

۱. آقا بزرگ طهرانی، الذریعة، ۷/ ۱۷۳، ش ۹۰۰ و ص ۱۷۵، ش ۹۰۸.

۱۷. السعدیة فی أصول الدین و فروعه ، علامه حلی. (چاپ شده)؛
۱۸. شرح نهج البلاغه، کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی (م ۶۷۹)، (بارها چاپ شده)؛
۱۹. طُرْف من الانباء و المناقب فی شرف سید الانبیاء و عترته الأطایب، رضی الدین ابو القاسم علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (م ۶۶۴). برخی گفته‌اند نام آن «طرف من تصریحه بالوصیة بالخلافة لعلی بن ابی طالب (علیه السلام)» است. (چاپ شده)؛
۲۰. الطرایف فی معرفة مذاهب الطوائف، عبد المحمود (سید بن طاووس)؛
۲۱. عقد الدرر، ابی بدر یوسف بن سلمی.
۲۲. عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (م ۳۸۱). (بارها چاپ شده)؛
۲۳. العیون و المحاسن، شیخ مفید. بنا به نقل نجاشی این کتاب غیر از الفصول من العیون و المحاسن است.
۲۴. الغرر و الدرر (امالی سید مرتضی، ابو القاسم علی بن طاهر ابی احمد حسینی معروف به سید مرتضی و شریف مرتضی (م ۴۳۶). (بارها چاپ شده)؛
۲۵. فرق الشیعه، ابو محمد حسن بن حسین بن علی بن عباس بن ابی سهل نوبختی از عالمان قرن سوم هجری است. (چاپ شده)؛
۲۶. کتاب سلیم بن قیس هلالی، ابی صادق سلیم بن قیس هلالی عامری کوفی این کتاب که به «اسرار آل محمد» معروف است، (بارها چاپ شده)؛
۲۷. کتاب شیخ حسن الصیرفی .
۲۸. کتاب قاضی نعمانی.
۲۹. الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، جار الله محمود بن عمر زمخشری (م ۵۳۸). (چاپ شده)؛
۳۰. کشف الالباس، یحیی بن سعید.
۳۱. کشف معایب المتصوفة .
۳۲. کشف الیقین فی فضائل امیر المؤمنین (علیه السلام)، علامه حلی. (بارها چاپ شده)؛
۳۳. الکر و الفرّ جواب مسائل بن مقاتل، از علی بن حسین بن بابویه قمی که پدر شیخ صدوق

- است. این کتاب حکایتگر مناظره مؤلف با محمد بن مقاتل رازی است.
۳۴. اللوامع الإلهية فى المباحث الكلامية، جمال الدين ابو عبدالله مقداد بن عبدالله اسدى سيورى حلى مشهور به فاضل مقداد. (چاپ شده)؛
۳۵. الماء والخضرة والوجه الحسن، عباس بن احمد.
۳۶. مجمع البيان، امين الاسلام أبوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی طوسی. (بارها چاپ شده)؛
۳۷. مرصد العرفان، ابن قرطه.
۳۸. المسائل البغدادية، ابو القاسم سيد مرتضى.
۳۹. المسائل الفاخرية، ابو القاسم سيد مرتضى.
۴۰. المسترشد، ابو جعفر محمد بن جرير بن رستم طبرى آملی.
۴۱. مصالحت القواصب، رشيد الدين محمد بن على بن شهر آشوب سروى مازندرانی (م ۵۸۸) كه ظاهراً نام اصلی كتاب «مثالب النواصب» است.
۴۲. مطالب السؤل، ابن طلحه. (چاپ شده)
۴۳. معالم اصول الدين، فخر رازی.
۴۴. المفصح فى امامة امير المؤمنين عليه السلام، شيخ طوسی.
۴۵. مقتضب الاثر (آثار) فى النصوصى على الائمة الاثنى عشر عليهم السلام، محمد بن عبد الله بن عياش. (بارها چاپ شده)؛
۴۶. الملل والنحل، ابى الفتح محمد بن عبد الكريم بن ابى بكر احمد شهرستانی (م ۵۴۸). (بارها چاپ شده)؛
۴۷. منهاج الكرامة، علامه حلى. (بارها چاپ شده)؛
۴۸. منهاج المحدثين، نووى.
۴۹. نقض الرسالة العثمانية (بناء مقالة الفاطمية فى نقض الرسالة العثمانية)، جمال الدين ابو الفصائل سيد احمد بن موسى بن جعفر بن طاووس علوى حسنى.
۵۰. نهج البلاغة، سيد رضى. (بارها چاپ شده)؛
۵۱. نهج الايمان، زين الدين على بن يوسف بن جبير معروف به سبط بن جبير. (چاپ شده)؛
۵۲. نهج الحق وكشف الصدق، علامه حلى. (بارها چاپ شده).

نسخه‌های «الصراط المستقیم»

نظر به اهمیت کتاب صراط مستقیم، بارها از آن استنساخ شده و نسخه‌های خطی فراوانی از آن بر جای مانده است. برخی از نسخه‌های موجود در کتاب‌های مختلف که دارای تاریخ کتابت هستند، به قرار ذیل است:

۱. آستان قدس رضوی، شماره ۱۵۲۶۸. به ظاهر قدیم‌ترین نسخه است. عبد الله بن شیخ ربیع حویزای به تاریخ ۱۲ جمادی الاول ۱۰۳۷ ق، آن را در اصفهان کتابت کرده و دارای ۳۴۲ ورق به طول ۲۵/۵ و عرض ۱۹/۵ است.
۲. کتابخانه شاهچراغ شیراز، شماره ۴۱۲، کتابت: شنبه یازدهم ذی حجه ۱۰۳۹ ق.
۳. آستان قدس رضوی، شماره ۲۰۶۸، فهرست نسخ خطی، ج ۵، ص ۲۰۵. کتابت: حسین بن احمد حسینی، هفتم جمادی الاول ۱۱۰۳.
۴. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی شماره ۱۳۵۰، کتابت: جواد بن عبد الرحیم معروف به واعظ اصفهانی، سه شنبه ۲۷ شوال ۱۳۳۳ ق. از روی نسخه‌ای به تاریخ چهارشنبه پانزده رمضان ۱۰۴۶ رونویسی شده بود. کاتب نسخ متعددی را دیده و رمزهایی را برای نسخ قرار داده: اگر چه گزارشی از نسخه‌ها نداده است.
۵. همان جا، شماره ۳۰۰۵، کتابت: جمعه ماه جمادی الآخر ۱۳۱۷ ق.
۶. همان جا، شماره موقت ۸۶۶۴، کتابت: ابدال بن درویش، ۱۰۸۰ ق.
۷. کتابخانه علامه طباطبایی شیراز، شماره ۹۴۹، کتابت: محمد تقی حسینی، رجب ۱۰۹۰ ق. نسخه پژوهی، ج ۲، ص ۱۹۲، تهران ۱۳۸۴ ش.
۸. کتابخانه مجلس، تهران، شماره ۳۱۱۷۹، کتابت: قرن سیزدهم. فهرست نسخه‌های خطی، ج ۲۴، ص ۳۰۸.
۹. مرکز احیاء میراث اسلامی قم، شماره ۴۲۸۳، کتابت: ههنا بن محمد عباری نجفی، رمضان ۱۰۸۵ ق.
۱۰. همان جا، به شماره ۴۰۱۴، سوم شوال ۱۱۰۰ ق.
۱۱. فهرست نسخه‌های خطی ۴ کتابخانه مشهد، ص ۱۴. گویا از زمان مؤلف است. هر صفحه پانزده سطر است و از آغاز اندکی افتادگی دارد. وزیر بزرگ.

چاپ صراط مستقیم

تنها چاپ این کتاب به تحقیق محمد باقر بهبودی در سال ۱۳۸۴ق در مکتبه مرتضویه انجام شده است که جلد اول آن، مقدمه‌ای از آیة‌الله العظمیٰ مرعشی نجفی و جلد دوم، مقدمه‌ای از علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی دارد.

گفتنی است این کتاب شریف در واحد احیاء تراث بنیاد فرهنگی امامت در دست تصحیح و تحقیق و احیاء بوده و در زمان مقرر منتشر خواهد شد.

فهرست منابع :

آقابزرگ طهرانی، محمد محسن، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۳۵۵ [۱۳۶۵].
افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، تحقیق احمد حسینی، باهتمام محمود مرعشی، مکتبه آیة‌الله العظمیٰ المرعشی العامة، ۱۴۰۱ق.

خوانساری، محمد باقر، *روضات الجنات فی احوال العلما و السادات*، تهران، اسلامیة، ۱۳۵۶ ش.
صدر، حسن، *تکملة أمل الإمل*، تالیف حسن صدر، تحقیق احمد حسینی، باهتمام محمود المرعشی، قم، مکتبه آیة‌الله المرعشی، ۱۴۰۶ق.

قمی، عباس، *فوائد رضویه*: در شرح حال علمای جعفریه (علیه السلام) (شرح حال اجمالی یا تفضیلی ۱۲۰۰ تن)، با سعی، کوشش و ویرایش عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، قم، نوید اسلام، ۱۳۸۵ ش.

مدرس، محمد علی، *ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب یا کنی و القاب*: مشتمل بر ترجمه حال فقها و حکما...، تهران، خیام، ۱۳۷۴.

نباطی عاملی، علی بن محمد، *الصراط المستقیم الی مستحقى التقدیم*، تحقیق محمدالباقر البهبودی، تهران، مرتضوی، ۱۳۸۴ق.